

VIRTUS

29 | 2022

Rob van der Laarse

Burgers op het kasteel

Elitedistinctie en representatie onder Hollandse heren buiten de ridderstand in de zeventiende en achttiende eeuw

34

Wie denkt aan het platteland hanteert onbewust de stad als referentiekader. Dat was al zo in het antieke Rome, toen dichters als Vergilius en Horatius de lof zongen van de deugden van het landleven. En het was niet anders ten tijde van de Nederlandse Republiek, toen kooplieden en regenten 's zomers op hun buitenverblijven genoten van de 'soeticheydt des buyten-levens vergheselschap met de boucken'.¹ Toch was de republikeinse liefde voor het land en de kunst van het buitenleven de burgers van de Republiek niet aangeboren. In de literatuur heerst de overtuiging dat de burgerlijke elite of regenten deze levensstijl van de adel hadden overgenomen. In de Republiek bestond echter bij gebrek aan nobilitering geen mogelijkheid tot een aanvulling van de adelstand met een aristocratiserende burgerij. Zelfs via de huwelijksmarkt werd de vrijwel endogame oude adel slechts in beperkte mate met vermogende koopmansdochters aangevuld. De stedelijke regenten ontwikkelden zich tot een concurrerende elite, steeds machtiger en talrijker ten opzichte van een steeds exclusievere, langzaam uitstervende stand van gewestelijke, ridderboortige edelen die hun groeiend aanzien voornamelijk aan een concentratie van vererfde landerijen en titels ontleenden.

1 Petrus Hondius, *Dapes inemptae, of de Moufeschan, dat is, de soeticheydt des buyten-levens vergheselschap met de boucken* (Leiden, 1621). Hondius was predikant in Vlissingen en de naam Moufeschan (moffenburcht) in dit hofdicht op zijn buitentuin op Terneuzen refereert aan een schans van Duitse huurlingen in de strijd tegen de Spanjaarden op dezelfde plaats; Willemien B. de Vries, 'De verloren glans van de Mofeschans, een buitengoed dat alleen in woorden bestaat', in E. den Hartog e.a., red., *Aspecten van Zeeuwse buitenplaatsen* (Haarlem, 2007), 131-146.

De Republiek vertoont dus een uniek beeld van twee parallelle elites die zich vanaf de late zestiende eeuw tot begin negentiende eeuw naast elkaar ontwikkelden. Terwijl in omringende landen (met name in de Duitse landen) door huwelijkspolitiek de afstand groeide tussen de vaak niet tot de adel gerekende ridderstand en de hogere rijksadel, ontstond na de Opstand in de Noordelijke Nederlanden juist een adelsvacuüm nadat de meeste hoogadelijke families – met de Nassaus als voornaamste uitzondering – naar de Habsburgse landen waren uitgeweken. Hun bezittingen zouden daarna aan het hof, de lagere ridderadel, de steden, en gezeten burgers toevallen.

Hoe kunnen we deze vrijwel hermetische, en naar Europese begrippen unieke scheidslijn tussen adel en patriciaat verstaan? In eerste instantie is door historici gewezen op de zogenoemde burgerlijkheid van de West-Nederlandse regenten. ‘De toon der beschaving bleef ook bij de patriciërs burgerlijk’, schreef Johan Huizinga in zijn klassieke schets van de Nederlandse cultuur van de Gouden Eeuw uit 1941, waarin eveneens wordt opgemerkt, dat ‘zelfs een Hooft en Huygens met hun geheelen geest binnen [een] echt burgerlijke levensopvatting bleven’, en dat deze overwegend stedelijke en burgerlijke structuur ook ‘de onevenredige preponderantie van de schilderkunst over alle andere kunsten’ verklaarde.² Ondanks zijn rake observaties van de overweldigende Hollandse prentproductie en genreschilderkunst, en van de door reizigers alom geprezen tuinkunst op de stedelijke koopmansbuitens, ontging hem echter – en hoe begrijpelijk gezien de in zijn tijd zo zwaar bedreigde burgerlijke beschaving – de feodale betekenislaag van de overwegend aristocratische levensvormen van zulke *bourgeois gentilshommes*.³ Niettemin zou Huizinga’s neo-idealistische geschiedbeeld nog lang onder binnen- en buitenlandse historici het hollandocentrisch beeld van de ‘door en door burgerlijke’ Republiek bepalen. ‘In het centrum van de Nederlandse wereld stond een burger, geen bourgeois’, aldus Simon Schama.⁴

Sindsdien is veel geschreven over de aristocratisering van de burgerij, waarbij de meeste aandacht uitging naar de aankoop van heerlijkheden, en het verlangen naar aanzien dat adellijke titels en prerogatieven op met name Hollandse regenten en kooplieden uitoefenden.⁵ In deze hele discussie speelt als een rode draad de vraag in welke mate het patriciaat aristocratiseerde door de aankoop van titels en landerijen.

2 Johan Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (Haarlem, 1941), 68, 71, 127. Vergelijk voor Huizinga's cultuurkritisch idealisme, ook Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederlands sinds 1860* (Amsterdam, 1990), 234-243.

3 De term is ontleend aan Molière's en Lully's barokkomedie van 1669; George Huppert, *Les Bourgeois Gentilshommes. An essay on the definition of elites in Renaissance France* (Chicago-London, 1977), en de toepassing hiervan bij H.A. Hofman, *Constantijn Huygens (1596-1687). Een christelijk-humanistisch bourgeois-gentilhomme in dienst van het Oranjehuis* (Utrecht, 1983), passim.

4 Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1988), 19.

5 Vergelijk L. Kooijmans, ‘Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw’, in J. Aalbers en M. Prak, red., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel-Amsterdam, 1987) 93-103, en Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten Eendracht* (Den Haag, 1999), 97-102.

De tegenover elkaar gestelde visies dat het regentenpatriciaat welbewust de adel imiteerde, dan wel uit diepgewortelde burgerlijkheid van titels niets moest weten, laten zich echter eenvoudig verenigen in de constatering dat in de meeste steden slechts een kleine elite zich de aanschaf van heerlijkheden kon permitteren. Maar dat wil niet zeggen dat de leden van deze elite de enigen waren die zich op de buitenstedelijke grondmarkt wierpen. Er waren immers ontelbaren die land kochten om daar een buitenplaats op te stichten, zonder dat er sprake was van een al of niet voormalig kasteel met heerlijke rechten.

Maar waarom kopieerden gezeten burgers eigenlijk de cultuur van een elite waarvan zij nimmer deel uitmaakten? Concurrerden zij hiermee als zelfverkozen aristocraten met de oude ridderadel om recht te doen aan hun nieuwe rol als grootgrondbezitters? Wensten degenen die oudadellijke titels en bezittingen verwierven, zich in eerste instantie te identificeren met hun adellijke voorgangers of met de in hun ogen wellicht minder fortuinlijke, niet-heerlijke eigenaren van buitenplaatsen? Of spiegelde de nieuwe heren zich misschien niet zozeer aan deze gewestelijke adel als aan de *höfische* cultuur van de Europese hogere adel, of aan het prinselijk hof? Het antwoord op deze vragen ligt misschien minder in de cijfers over aankoop van heerlijkheden dan in de wijze waarop deze ‘burgerheren’ zichzelf uit pseudofeodale distinctiedrang met hun nieuwverworven bezit als aristocraten lieten representeren. Kopieerden zij daarin hun adellijke voorgangers of ontwikkelden zij nieuwe ‘hoogburgerlijke’ cultuurpatronen? Immers, de weelderige, stedelijke schutterstukken en groepsportretten uit de zeventiende eeuw tonen ons de vroede heren in hun fluwelen mantels als zwerige officieren, soms nog op familieportretten in renaissancistisch pose met de hand fier in de zij – die zelfs de kostbaarste ridderportretten met de in kuras afgebeelde edelen naar de kroon staken.⁶ Meer dan om eer en afkomst, zoals bij de geboorteadel, draaide het onderscheid van deze heren buiten de ridderstand wellicht meer om houding en aanzien.

36

Regenten en hun heerlijkheden

Hoewel patriciërs al in de Habsburgs-Bourgondische periode heerlijkheden kochten, begon na de Opstand van 1566-1572 in de Republiek een nieuwe, en veel grootschaliger fase van transformatie van adelsbezit. De hoge heerlijkheden vervielen na de afzwering van de Habsburgse koning Filips II als grafelijk leenheer in 1581 in eerste instantie aan de gewestelijke Staten, die ze beheerden tot aan de normalisering van de verhoudingen met Spanje. Met het Twaalfjarig bestand tussen de Republiek en Spanje van 1609-1621 waren de oude bezittingen door oorlogsschade, waterschade

6 Joaneath Spicer, ‘De Renaissance-elleboog’, in: J. Bremmer en H. Roodenberg, red., *Gebaren en lichaamshouding van de oudheid tot heden* (Nijmegen, 1993), 98-110; Paul Knevel, *Burgers in het geveer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum, 1994), 114-116, 318-319.

en leegstand echter zozeer vervallen dat de meeste uitgeweken geslachten zich door openbare verkopeningen lieten schadeloosstellen. Naast de lagere ridderadel, die met de Opstand de gewestelijke ridderschappen monopoliseerde, vestigde zich toen een groeiend aantal burger-heren op de oude kastelen. Ditmaal zouden de nieuwe heren echter niet, zoals in het verleden, op grond van het bezit van hoge jurisdictie en heerlijkheden automatisch tot de adel worden verheven, maar alleen wanneer ze op een erkende ridderboortige stamlijn konden bogen. Daarmee ontstond tot op het einde van de Republiek de unieke situatie van een dubbele heerlijke elite die als het ware functioneerde als gespiegelde organen.

In zijn studie over de Hollandse adel tijdens de vroege Republiek heeft Van Nierop erop gewezen dat het eigenlijk niet zo bijzonder was dat steden en burgers vanaf het einde van de zestiende eeuw heerlijkheden verwierven. Verbazingwekkend was vooral dat nog omstreeks 1650, midden in de ‘burgerlijke’ Gouden Eeuw, het adellijke aandeel (met 104 heerlijkheden) onder de grootgrondbezitters zélf in dit verstedelijkte handelsgewest nog tweemaal zo hoog was als dat van het patriciaat, dat toen een derde van het voormalig adelsland in handen had.⁷

Aantallen en percentages zeggen dus niet alles, al tonen ze wel de omvang en patronen van deze feodale transacties. Nog omstreeks 1750 pronkte naar voorzichtige schatting slechts 10 à 15 procent van het Hollandse regentenpatriciaat met heerlijke titels.⁸ De veelbesproken ‘aristocratisering’ van het regentenpatriciaat bleef dus beperkt tot een patricische *upper ten*, al verschilde de daadwerkelijke aristocratisering van plaats tot plaats. Terwijl in Hollandse steden als Hoorn of Gouda maar enkele regenten belegden in heerlijkheden, bestonden de vroedschappen van de voornaamste Hollandse steden Dordrecht, Amsterdam en Rotterdam voor bijna een kwart uit heer-regenten, onder wie velen in het bezit van meerdere heerlijkheden.⁹ De meeste burgerheren bezaten echter een aanmerkelijk mindere apanage dan hun adellijke concurrenten. Zelfs wanneer elke regent slechts een enkele heerlijkheid zou hebben gehad, dan nóg zou het aanbod onvoldoende zijn geweest. Hoewel van alle gewesten

7 H.F.K. van Nierop, “Het Quaede Regiment”. De Hollandse edelen als ambachtsheren, 1490-1650’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980), 433-444. Het betreft hier uitsluitend bezittingen van Hollandse edelen, ‘buitenlandse’ edelen zijn niet meegerekend.

8 Joop de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht-Antwerpen, 1987), 173-178; Kooijmans, ‘Patriciaat en aristocratisering’, 99-100; K.W.J.M. Bossaers, ‘*Van kintsbeen aan ten staatkunde opgewassen*’. *Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw* (Den Haag-Haarlem, 1996), 204-205; R. van der Laarse, ‘Amsterdam en Oranje. De politieke cultuur van de buitenplaatsen in Hollands Gouden Eeuw’, in: Y.B. Kuiper, B. Olde Meierink en E. Storms-Smeets, red., *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Hilversum, 2015), 74-75.

9 De conclusies van Aalbers, De Jong, Prak en Kooijmans dat het bescheiden aantal heerlijkheden onder het Goudse, Leidse en Hoornse patriciaat duidde op maar weinig belangstelling voor heerlijke goederen, zijn op grond van tellingen voor Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht aangevochten door Maarten Prins, ‘Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)’, *Virtus* 22 (2015), 56, 58, 61.

Afb. 1. Merenburg, gelegen aan de Heerweg tussen Lisse en Hillegom (gravure uit: Abraham Rademaker, Rhylands fraaiste gezichten; vertoonende alle deszelfs lustplaatzen, heerenhuizen en dorpen, Amsterdam, 1732, nr. 1)

Holland met een aantal van ongeveer 300 à 430 verreweg de meeste heerlijkheden telde, concurreerden de ongeveer 400 à 500 regenten er met tientallen edelen, met het hof en met de achttien stemhebbende steden om de honderden ambachten en heerlijkheden die in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw in verkoop kwamen.¹⁰

¹⁰ Henk van Nierop, 'Zevenhonderd jaar blauw bloed', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991), 399-400. Van Nierop schatte het aantal transacties op 175, en Prins geeft een totaal aantal van 463 voor 1600-1795, waaronder vele die meerdere malen ter veiling kwamen. Bij de grootste Hollandse Statenveiling na 1722 zijn 104 heerlijkheden verkocht, en was door splitsing het aantal van 300 tot 428 gestegen; Prins, 'Heren van Holland', 45; Maarten Prins, 'Handel in heerlijkheden. Aankoop van Hollandse heerlijkheden en motieven van kopers, 1600-1795', *Virtus* 24 (2017), 35-36.

De verburgerlijking van het heerlijk bezit liep daarmee niet in de pas met de vermarkting ervan. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd van de 'uit 's-Gravenboezem' gerestitueerde lenen maar liefst de helft, waaronder de meeste riddershofsteden en hoge heerlijkheden, door de prins van Oranje en hun gunstelingen opgekocht. Bij de andere helft, die vooral na 1650 overging in patricische handen, ging het vaak om ambachten (middelbare of lagere heerlijkheden) die van de oorspronkelijke hoge of vrije heerlijkheden waren losgeweekt. De hoge jurisdictie bleef meestal bij de Staten, werd door de Nassause prins-stadhouders toegeëigend of aan naburige steden verkocht die zo hun invloed over het naburige platteland vergrootten. Deze Statenveilingen van heerlijkheden vonden nog tot in de eerste helft van de achttiende eeuw plaats. Zo werden in Holland nog tussen 1721 en 1741 de laatste, meer dan honderd ambachten uit de grafelijkheidsdomeinen op de markt gebracht – precies zoveel als het aantal heerlijkheden dat toen in dit gewest nog in adellijke handen was.¹¹

39

Uit Maarten Prins' recente berekeningen van de transacties van Hollandse heerlijkheden kan worden opgemaakt dat rond 1500 met 204 op een totaal van 263 beleende heerlijkheden (waarvan 14 aan Oranje-Nassau) het adellijk aandeel nog op bijna 80 procent lag, in 1650 met 165 op een totaal van 318 (29 Oranje-Nassau) op ruim de helft, in 1710 op 30 procent met 94 op een totaal van 309 (5 Oranje-Nassau), en een vijfde in 1740 met 81 op een totaal van 431 (22 Oranje-Nassau). Het aandeel aan regenten, burgers en hoge ambtenaren steeg van respectievelijk 2,5 procent (17) in 1500 tot 21 procent (64) in 1620, 28 procent (90) in 1650, 36 procent (112) in 1710 en 50 procent (216) in 1740. Omstreeks 1710 overtrof de regentenstand de geboorteadel als heerlijke elite, en na de laatste Statenveilingen van 1720-1740 was de helft van het adelsland 'verburgerlijkt' en bezat de oude adel in de kustgewesten nog hooguit een kwart van het cultuurareaal.¹² Tot op het einde van de achttiende eeuw zou hierin weinig verandering meer komen, ook al mag worden aangenomen dat de adel via de ridderschappen nog steeds aan vele touwtjes trok. Tegelijkertijd zal het voor de plattelandsbevolking niet hebben uitgemaakt of hun heer een ridder of regent was, aangezien de rechten en tienden er niet door veranderden.

Noch in de Republiek, noch in de meeste andere Europese landen was echter grondbezit het monopolie van de adel. Zo had in Italië begin achttiende eeuw de sterk gecommmercialiseerde Venetiaanse adel meer dan de helft van het areaal van de Terraferma in handen, terwijl de Piedmontese *nobiltà* (1,5 procent van de bevolking) met zijn feodale *latifundia* in de arme Noord-Italiaanse Povlakte niet meer dan een tiende van de cultuurgrond bezat, ook al was daarnaast nog een kwart van het cultuurareaal in geestelijk bezit en steeg het feodaal bezit vervolgens weer door nobilitering

11 Van Nierop, 'Quaede Regiment', 442-444.

12 Prins, 'Heren van Holland', 45-49.

van het Turijnse patriciaat.¹³ Op vergelijkbare wijze werden ook leden van de machtige Venetiaanse *patricio* geadeld door de *doge* als vazal van de H.R. Keizer.¹⁴ Eveneens in de Oostenrijkse Nederlanden (Brabant, Limburg en Henegouwen) speelde handel en verstedelijking de adel in de kaart. In de achttiende eeuw bezat de adel ook hier nog 'slechts' een vijfde van de grond, maar werd de adel door nobilitering van Antwerpse kooplieden aangevuld.¹⁵ De verburgerlijking van adelsbezit deed zich dus ook in de verstedelijkte handelscentra in Italië en de Zuidelijke Nederlanden voor, maar anders dan daar ging deze in de Republiek niet met een vergelijkbare nobilitering van nieuwe heren gepaard.

De aristocratisering van het patriciaat in de vorm van aankoop van heerlijkheden vond, naar het zich laat aanzien, in de Republiek voornamelijk door toedoen van twee *push* en *pull*-factoren plaats: In de eerste plaats het op verschillende momenten zeer omvangrijke *aanbod* van hoge en lage heerlijkheden als gevolg van de confiscatie door de gewestelijke Staten van de bezittingen van na de Opstand uitgeweken katholiek gebleven hoge edelen en kloosterdomeinen. En in de tweede plaats door een snelgroeïende *vraag* naar land en titels onder de puissant rijke Hollandse regentena-ristocratie die daarmee haar fortuinen en aanzien voor volgende generaties wist te verduurzamen. Dit was echter geen lineair spel van vraag en aanbod. Zo werden nog met het Twaalfjarig Bestand van 1609-1621 in de Republiek eerst absente grafelijke geslachten als de Egmonds, Merodes, Arenbergs, Lalaings en Renesses in hun oude rechten hersteld. En we zagen al hoe deze inmiddels buitenlandse families hun geresitueerde privileges en bezittingen vervolgens te gelde maakten. Daarnaast zouden echter naast burgers ook edelen, steden en het Hof profiteren van deze verkopen, en deze verzekerden zich vaak van de lucratiefste heerlijkheden die voor doorsnee patriciërs onbetaalbaar waren.

40

-
- 13 Vergelijk de beide case studies van S.J. Woolf, 'Venice and the Terraferma: problems of the change from Commercial to Landed activities', in: Brian Pullan, red., *Crisis and change in the Venetian economy in the sixteenth and seventeenth centuries* (London, 1968), 175-203, en 'Economic problems of the nobility in the early modern period: the example of Piedmont', *Economic History Review* 17 (1964), 267-283. Een kwart van het cultuuraireaal in Piedmont was in geestelijk bezit, maar het adellijk aandeel steeg (evenals in Venetië) vooral in de achttiende eeuw door nobilitering van het patriciaat in dit geval van Turijn.
- 14 P. Burke, *Venetië en Amsterdam. Een onderzoek naar elites in de zeventiende eeuw* (London, 1974, vert. Amsterdam, 1991) 24, 26-27, 68-71, 87.
- 15 K. Degryse, 'The aristocratization of the Antwerp mercantile elite (17th-18th Century)', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf, red., *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times. Merchants and industrialists within the orbit of the Dutch staple market* (Den Haag, 1995), 35-42. Ondank de nobilitering van veel Antwerpse kooplieden; Paul Janssens, 'De zuidnederlandse adel tijdens het ancien régime (17de-18de eeuw): problemen en stand van het onderzoek, *Tijdschrift voor geschiedenis* 93 (1980), 458.

Beeld, beeltenis en betekenis

Hoe uitte de aristocratisering van de elite zich in de beeldtaal? Burgerlijke aristocraten ontleenden hun culturele distinctie vooral aan deugden als harmonie, zuiverheid en vruchtbaarheid, die verzinnebeeld in druiventrossen, bloemenkransen en antiquiteiten in een geïdealiseerd Arcadië als familiewaarden bij uitstek in de Hollandse portretkunst werden uitgedragen. Op deze paradijselijke familiestukken lijkt welhaast voor ieder gezinslid wel een rol weggelegd, met een script dat vóór alles beoogde om ieders aanzienlijkheid uit te dragen. Zo toont de echtgenote op Johannes Mijntens' *Portret van Willem van den Kerckhoven en zijn familie* (1652/1655, Haags Historisch Museum; afb. 2) in voornaamheid zeker niet de mindere van het familiehoofd Van den Kerckhoven (1607-1680), die als Haagse jurist en adviseur van Amalia gravin van Solms (1602-1675) volop deelde in de hofcultuur. Terwijl Willems hand in het idyllisch landschap wijst naar een statusverheffend huis op de achtergrond, is de verschijning van de in verfijnde omkleedsels gestoken echtgenote Reijnsburg de Jonge (1609-1679) de voornaamste blikvanger. Zij weet zich omringd door haar negen levende kinderen, onder wie de jongste als een drie jaar latere bijzetting, en vijf putti of engeltjes die staan voor jonggestorven kinderen, en een Moorse bediende met een parel oorbel naast een gezadeld rijpaard – een vroeg voorbeeld van een Afrikaanse bediende die vanaf halverwege de zeventiende eeuw als ultiem statussymbool ook daadwerkelijk diende aan het hof en bij de voornaamste huizen. Dat nog bij de schenking uit familiebezit aan het Haags Historisch Museum in 1870 ook enige afgebeelde attributen, zoals de nautilus schelp met parelmoer ketting en de staf van de oudste zoon in renaissance pose, werden toegevoegd, laat wel zien hoe deze voor het nageslacht nog lang een functie als *memorabilia* vervulden.¹⁶

41

Dat het Hollands familieportret in deze arcadisch-aristocratische verschijningsvorm als genre tot op het einde van de Gouden Eeuw in zwang bleef, blijkt wel uit vergelijkbare portretten als die van de Haagse jurist Pieter Quarles (1677-1744) en Cornelia Splinter van Loenersloot (1677-1750), die zich met hun zonen in een koetsje, een jachtdienaar met twee geschoten hazen, en hun honden, jachtgerei, en rijpaard, omstreeks 1727 door Gerard Hoet (1648-1733) op doek lieten afbeelden. Ook dit familieportret (thans Haags Historisch Museum) is gesitueerd in een fantasielandschap met pseudoadellijke jachtattributen. De aanleiding was waarschijnlijk het terzelfder tijd door koop verwerven van de heerlijkheid Vrijburg te Voorburg, waarvan het in Hollandse renaissancestijl opgetrokken omgrachte huis op de achtergrond herkenbaar is

16 '10 topstukken. Portret van Willem van den Kerckhoven en zijn familie', *Haags Historisch Museum*; <https://www.haagshistorischmuseum.nl/collectie/familie-van-mr-willem-van-den-kerckhoven> (laatst bezocht juni 2022); De vrouwelijke trekken van de bediende wordt sterk uitgemeten in Lunettes Rouges (Marc Lenot), 'Je suis la négresse de Willem van den Kerckhoven', *Le Monde*, 28-7-2007, <https://www.lemonde.fr/blog/lunettesrouges/2007/07/28/je-suis-la-negresse-de-willem-van-den-kerckhoven/> (laatst bezocht juni 2022).

Afb. 2. Familieportret van Willem van den Kerckhoven, zijn vrouw Reijnburg Sebastiaensdr. de Jonge en hun vijftien kinderen in een geïdealiseerd landschap (olieverf op doek, Joan Mijtens, 1652; coll. Haags Historisch Museum, Wikimedia Commons)

aan de traptoren en zijvleugels (ca. 1620, gesloopt rond 1800). Opnieuw was echter de echtgenote de blikvangster van deze voorstelling. Via de blik van de jager en die van alle andere personages richt de voorstelling zich als het ware in een diagonale lijn van het coulissenkasteel, rechts op de afbeelding, naar aan de linkerkant de in kostbare kanten sluier, blauwe japon en witte onderrok gestoken vrouwe van Loenersloot met de haar hondje en het geschoten wild aan haar voeten. Anders dan haar uit een Engelse handelsfamilie ontsproten echtgenoot kon zij immers bogen op een oudadellijke stamboom. Het raffinement van dergelijke aristocratische maskerades valt moeilijk in te schatten, maar de beoogde uitwerking was ongetwijfeld voltooid met de keizerlijke verheffing in 1751 van hun oudste zoon Willem (in rood kostuum met steek in het midden van de voorstelling) als baron in de H.R. rijksadelstand met heel zijn nageslacht.¹⁷

17 De werking van deze attributen klinkt nog door in de opmerking op de museumwebsite dat zij de *adelijke* status van de familie symboliseerden: ‘10 topstukken. Pieter Quarles en Cornelia Splinter van Loe-

Opmerkelijk genoeg dringt zich echter een veel soberder, ‘burgerlijker’ beeld op uit de vele dilettante familieportretten uit de latere achttiende eeuw, waarop de heren en dames nog voornamelijk stijf en bebruikt te midden van hun huisgezin in de salons of tuinen van hun stadshuizen staan afgebeeld. Als een Hollandse tegenhanger van de sentimentele Engelse *conversation pieces* en een voorloper van de zoete familietafereeltjes uit de Duitse Biedermeiertijd, schijnen deze huiselijke ‘babbelstukken’ een kenmerkend symptoom van wat door Angelika Lorenz wel de verburgerlijking van het aristocratische familieportret is genoemd.¹⁸ Maar hoe burgerlijk wás dit deugdzame beeld uit de late pruikentijd voor de Noordelijke Nederlanden, en hadden deze latere familieportretten hun eerdere, voorbeeldstreckende betekenis verloren?

Deze vraag dringt zich op wanneer we ons verdiepen in de personages van Rienk Jelgersma’s *Familiegroep Straalman* van 1786.¹⁹ Dit harmonieuze, intieme conversatiestuk past schijnbaar niet meer in de aristocratische traditie van houding en aanzienlijkheid. De renaissancestische nonchalance van de entourage van een *gentleman* lijkt verruild door een sentimenteel ‘kiekje’ op de gezeten burgerwereld. Stand en hiërarchie spelen ogenschijnlijk geen nadrukkelijke rol. De *pater familia* is allerminst het stralende middelpunt van een in het gelid geplaatste huishouding. Dit intiem familie-tafereel rond de salontafel benadrukt eerder een nieuw, verinnerlijkt beschavingsideaal van eenvoud, huiselijkheid en deugzaamheid. In aandoenlijke gemanierdheid geportretteerd binnen de veilige haven van het huisgezin toont het ons in sleutelgamblik welhaast een spreekwoordelijke verbeelding van de crisis van de aristocratie, waarin orde, aanzien en fierheid heeft plaatsgemaakt voor burgerlijke gezelligheid.

Maar schijn bedriegt, want het zijn opnieuw bepaald geen alledaagse burgers die hier staan afgebeeld. De familie Straalman werd in de tweede helft van de achttiende eeuw gerekend tot de hoogste Amsterdamse kringen, ook al stond ze hier door haar meniste afkomst enigszins buiten. Anders dan de leden van de heersende gereformeerde kerk mochten doopsgezinden immers in de Republiek geen publieke ambten bekleden. Het hier afgebeelde gezinshoofd, de Amsterdamse zijdereder en laken-

nersloot met hun zoons Willem en Lodewijk’, *Haags Historisch Museum*; <https://www.haagshistorischmuseum.nl/collectie/familie-quarles-gerard-hoet-1> (laatst bezocht juni 2022); ‘Gerard Hoet, Portret van Pieter Quarles en Cornelia Splinter en hun twee zonen Willem en Lodewijk, met een bediende en op de achtergrond het huis Voorburg aan de Broeksloot in Voorburg, ca. 1727’, *RKDimages*, <https://rkd.nl/nl/explore/images/281396> (laatst bezocht juni 2022); Laurens Schoemaker, “‘Zo geestig, kunstig en natuurlijk’”. Het portret van de familie Quarles door Gerard Hoet I (1648-1733)’, *Oud Holland* 131 (2018), 17-36; http://rkddb.rkd.nl/rkddb/digital_book/201805626.pdf (laatst bezocht juni 2022).

18 Angelika Lorenz, *Das deutsche Familienbild in der Malerei des 19. Jahrhunderts* (Darmstadt, 1985), 31-22, 185-200; en vgl. Wolfgang Kaschuba, ‘Deutsche Bürgerlichkeit nach 1800. Kultur als symbolische Praxis’, in: Jürgen Kocka, red., *Bürgertum im 19. Jahrhundert, Deutschland in europäischen Vergleich, II. Teil* (München, 1988), 12-13. Vergelijk voor het babbelstuk als Hollandse tegenhanger van het *conversation-piece*, Rudi Ekkart, ‘Amsterdamse portretschilders in de zeventiende en achttiende eeuw’, in: Norbert Middelkoop, red., *Kopstukken. Amsterdammers geportretteerd, 1600-1800* (Bussum, 2002), 42-45.

19 Jaap Renaud, ‘Ruwiël’, in: Ben Olde Meierink e.a., red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht, 1995), 381-384.

koopman mr. Willem Straalman van Ruwiel (1723-1799), had fortuin gemaakt met de handel op de Levant en West-Indië. Hij was de jongere broer van de Amsterdamse regent mr. Matthijs Straalman, heer van Duist, de Haar en Zevenhuizen (1722-1808). Deze laatste was de eigenlijke *chef de famille* en stamvader van de ‘adelsgemaakte’ Straalmantak. De carrières van beide broers toonden een typisch meniste wijze van politieke belangenbehartiging en zakelijke risicospreiding. Toegetreden tot de publieke kerk omwille van de ambtenbekleding, was Matthijs na het Doelistenoproer van 1748 als vertrouweling van de nieuwe erfstadhouder benoemd in de Amsterdamse vroedschap. Weliswaar moest hij tijdens de patriottentijd weer tijdelijk het veld ruimen, maar met het herstel van het stadhouderschap in 1787 werd de heer van Duist om zijn loyaliteit aan de prins beloond met het voorzittend burgemeesterschap. Hij was toen ook door de Habsburgse keizer als rijksvrijheer in de adelstand van het Heilige Roomse rijk verheven. Nadat ‘baron’ Straalman acht jaar later door de Bataven opnieuw uit het ambt was gezet, zou hij zijn laatste levensjaren nog als dichter aan de schone kunsten en het zoete buitenleven wijden. In 1803, op tachtigjarige leeftijd, brak de ‘verjongde grijsaard’ door als herdichter van enige van Voltaires treurspelen die onmiddellijk op het repertoire van de Amsterdamse Schouwburg werden gezet.²⁰

Anders dan men zou menen op grond van de doperse eenvoud van Jelgersma’s familiegroep, resideerde de Straalmans in grote staat op de voornaamste Amsterdamse grachtenhuizen en buitenplaatsen in een zwierig decor van tuintheaters en kunstcollecties. Op de plaats van een in 1672 door de Fransen verwoest kasteel bij Breukelen langs de Vecht had François Straalman (1678-1734), de vader van Willem en Matthijs, in 1730 de fraaie buitenplaats Queekhoven gesticht, met een koepelkamer aan de achterzijde en een monumentaal trappenhuis. Zijn neef Abraham Straalman (1698-1759) bezat toen het beroemde Vijverhof aan de Vecht, een typisch menistenbuiten dat later vererfde aan de Amsterdamse Van Lenneps. Matthijs Straalman, de rijksbaron, kocht het vorstelijke Trompenburg in ’s-Graveland waarvan de befaamde koepelzaal wel met de Haagse Oranjezaal werd vergeleken. Zijn broer Willem, onze koopman, bezat naast verschillende kleinere buitentjes (zoals Zuid-Wolfsbergen te ’s-Graveland) sinds 1755 het al even fraaie Vechtbuiten Over-Holland en het naastgelegen buiten Sterreschans. Beide bezittingen tussen Breukelen en Nieuwersluis waren door vererving van de doopsgezinde zijderedersfamilie Rutgers aan Willems echtgenote Cornelia van Mekeran (1722-1783) gekomen. Als eerste in de Vechtstreek voorzagen Willem en Cornelia hun buitens van kostbare oranjerieën, Chinese theekeopels en doorlopen-

20 P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, deel V (Amsterdam, 1824), 344; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW)*, deel V (Leiden, 1921), 832. Burgemeester Straalmans rol als Amsterdams vertrouwensman van het hof is niet opgemerkt door Gabriëls, die zich verbaast over het ontbreken van prinselijke vertrouwelingen na 1778 in Amsterdam als enige stad in de Republiek; A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag, 1990), 295-296.

de tuinen in Engelse landschapsstijl.²¹ Zij hadden geen zonen, maar hun oudste dochter Margaretha huwde de puissant rijke Amsterdamse regent mr. Gerrit Corver Hooft (1744-1807), met wie zij deze aristocratische levenswijze op het in 1778 gestichte zomerbuiten Gooilust onder 's-Graveland voortzette. Margaretha's jongere zuster Cornelia vertoefde in vergelijkbare sferen na haar huwelijk met een Utrechtse stadsjonker Van Weede, die met steun van zijn schoonvader opklom tot raad van Amsterdam en bewindhebber van de WIC. Ook Matthijs Straalmans tot de Nederlandse adel erkende nakomelingen continueerden het aristocratische 'leven naar de seizoenen' op Trompenburg en hun overige stadspaleizen en buitenplaatsen.²² Het beeld is dus misleidend. Als burgerlijk zelfbeeld zet de in dit familieportret benadrukte huiselijkheid ons evenzeer op het verkeerde been als de arcadische zwier op de eerdere familiegroepen of het wapengekletter op de 'schijnrealistische' zeventiende-eeuwse schutterstukken.²³

Ook achter deze geschilderde eenvoud gaat namelijk een dynastiek theaterstukje schuil. Willem Straalmans zwarte menistendracht was de kostbare rouwdracht van een weduwnaar, want Cornelia van Mekerens, hier nog babbelend aan de salontafel, was bij oplevering van Jelgersma's schilderstuk al overleden. Een dergelijke 'opstanding' van gestorven echtelieden (en kinderen) was, zoals we al zagen, niet ongewoon in deze tijd. Naast eerder gestorven kinderen en latere bijschilderingen van nieuwe erfgenamen, kwamen ook voorouderminiaturen, vaak gekopieerd naar bestaande schilderijen, regelmatig voor op achttiende-eeuwse familieportretten.²⁴ Ook het vrouwenportret op dit doek links aan de wand was zo'n 'bijzetting' en betreft waar-

21 R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem, 1970 (oorspr. 1943)), 22; Heimerick Tromp en Jacob Six, *De buitenplaatsen van 's-Graveland. Een verkenning* (Zeist, 1975), 116, 119; J.E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, deel II (Haarlem, 1905), 893; J.H. Scheffer, *Genealogie van het geslacht Straalman* (Rotterdam, 1879). Vergelijk ook de processen gevoerd voor het Hof van Holland in de jaren 1780 over het in 1761 door Jan Straalman van de Van Lynden van Hemmens verworven goed De Hooge Vuursche (dat eerder tot het Bickerse goederenbezit in het Gooi had behoord) door diens weduwe en zoon Abraham Straalman; Henriëtte Beuk, 'Buitenplaats De Hooge Vuursche, een bewogen geschiedenis', *Tussen Vecht en Eems. Tijdschrift voor regionale geschiedenis* [hierna: *TVE*], themanr. *Historische Buitenplaatsen*, 30 (2012), 199.

22 Fred Vogelzang, 'Upstairs, downstairs. De ambivalente relatie tussen buitenplaatsbewoners en hun personeel', *TVE* 30 (2012), 216.

23 Vgl. Eric Jan Sluijter, 'Hoe realistisch is de Noordnederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw? De problemen van een vraagstelling', *Leidschrift* 6 (1989-1990), 14-17.

24 Ook de Amsterdamse portrettisten George van der Mijn (ca. 1727-1763) en Tibout Regters (1710-1768), de schilder bij uitstek van het *conversation-piece*, pasten deze bijzettingen veelvuldig toe, zoals in hun familieportretten van Pieter Cornelis Hasselaer, 1763 (Amsterdam, Rijksmuseum) en Jeronimo de Bosch, 1754 (Amsterdams Historisch Museum). Zie H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats* (Delft, 1974), 280; R.E.O. Ekkart, 'Amsterdamse portretschilders in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Middelkoop, red., *Kopstukken*, 43-44. Naast bijzettingen werden overigens ook uit de gratie gevallen familieleden weggewerkt, zoals bij Adriaen de Lelies groepsportret van Jan van Loon sr. en zijn familie: H. Willems en T. Grever, *Museum van Loon* (Amsterdam, z.j.), 27; en voor andere postume bijzettingen, werk van de Rotterdammer Van Musscher die tussen 1679 en 1696 een reeks van acht portretten (nog grotendeels in bezit museum) maakte voor de familie Van Loon, onder wie Adriaan van Loon met buitenplaats op achtergrond: Robert Gerhardt, *Michel van Musscher. De weelde van de Gouden Eeuw* (catalogus Museum van Loon, Amsterdam, 2012).

Afb. 3. Agneta Block, Sybrand de Flines en twee kinderen op de buitenplaats Vijverhof aan de Vecht (olieverf op doek, Jan Weenix, circa 1684; coll. Amsterdam Museum, verworven met steun van de Vereniging Rembrandt)

schijnlijk Cornelia's moeder jonkvrouw Margaretha Rutgers van Rozenburg (1688-1755), Zij was geboren uit het bovengenoemde meniste zijderedersgeslacht dat eveneens met haar vader David Rutgers (1658-1731) in 1697 door keizer Leopold I in de rijksadelstand was verheven. Hij was een der rijkste kooplieden van de Republiek en oom en steunpilaar van de beroemde doopsgezinde ananaskweekster Agneta Blok (1629-1704) op haar Vecht buiten Vijverhof geweest. Over Jan Weenix' weelderig familieportret *Agneta Blok, Sybrand de Flines en zijn twee kinderen op Vijverhof* (ca. 1684, Amsterdam Museum; afb. 3) is nog recent met enige verbazing opgemerkt dat zij, tamelijk ongewoon voor die tijd, het middelpunt van de voorstelling vormt, met een van de vierhonderd in haar opdracht vervaardigde botanische tekeningen in haar hand.²⁵ De Rutgersen bezaten de Hooge Vuursche en Drakenstein bij Soestdijk,

25 Catherine Powell, 'Locating early modern women's participation in the public sphere of botany: Agnes Block (1629-1704) and networks in print', *Early Modern Low Countries* 4 (2020), 237-238.

en hebben samen met hun machtige Amsterdamse burens in het Gooi, de Bickers en Deutzen, ook een flink aandeel in de handel op de West en de Surinaamse plantagekolonie gehad.²⁶

Van hen erfden Willem en Cornelia in 1755 hun beide Vechtbuitens, twee Amsterdamse herenhuizen aan de Keizers- en de Herengracht, en ‘alle de meubelen, huijsraet en inboedel gemaekt goud en silverwerk juweelen paerden, klijnodien, klederen, spaerpot, potpenningen en medailles en boeken als mede koetsen, paerden, ruijtuigen en alle derselver toebehooren...zo hier als op de buitenplaets berustende’.²⁷

Zo beschouwd verwees Jelgersma’s ogenschijnlijk burgerlijk familiestuk dus voor de goede verstaander naar (rijks)adellijke status die ook hier langs vrouwelijke lijn was toegekend. Maar er ligt eveneens een tweede, meer oudadellijke boodschap in deze verbeelde eenvoud besloten. Een vingerwijzing is de prent in Willem Straalmans hand. Het betreft een afbeelding van Roelant Roghmans topografische voorstelling van de Stichtse ridderhofstad Ruwiel langs het riviertje de Aa bij Breukelen uit 1646. Dit was de heerlijkheid waaraan de Amsterdamse koopman het semi-adellijke ‘van’ ontleende. Zulke verwijzingen naar een ‘stamslot’ kwamen regelmatig voor op adellijke familiestukken. Vrijwel altijd ging het dan om een bestaand of een nieuw te bouwen huis, dat als het ware *in situ* als doorkijkje op de achtergrond van de voorstelling staat afgebeeld.²⁸ Ook Ruwiel was ooit een flink slot dat nog in de zestiende eeuw was opgesierd met een renaissancistische traptoren en een brede stenen wenteltrap. Na zijn verwoesting in het Rampjaar 1672 restte echter van deze ronde kasteelburcht nog alleen de omgrachte slotplaats – die ook vandaag de dag nog in het landschap is terug te vinden.

Voor de Straalmans was de oude prent van de verdwenen ridderhofstad dus een verwijzing naar hun heerlijke status. Jelgersma’s voorstelling toont ons als *tableau vivant* het veelzeggende moment waarop het gezinshoofd op het punt staat dit gekoesterde kleinood van nimmer aanschouwde glorie in huiselijke ambiance aan zijn oudste dochter door te geven. Nog onwetend van die handeling richt Margaretha’s aandacht zich echter op een ànder memorabilium, een boek op de schoot van haar echtgenoot, dat als teken van geleerdheid wel als een verwijzing naar zijn illustere zeventiende-eeuwse voorvader Pieter Cornelisz Hooft (1581-1647) mag worden opgevat. De gastheer van de Muiderkring had immers als minnedichter en geschiedschrijver vaderlandse roem vergaard, en Corver Hoofts familietrots zal niet weinig zijn ge-

26 Beuk, ‘Buitenplaats De Hooge Vuursche’, 203.

27 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Notarieel Archief, inv.nr. 5075, akte 89WS, kwitantie 17 febr. 1755; en voorts notaris Jan Ardinois, inv.nr. 9240, akte 237: boedelscheiding 14 mei 1755, Ursula van Mekerens, wed. P. de Wolff, en Willem Straalman en Cornelia van Mekerens, beiden erfgenamen van Margaretha Rutgers, wed. J. van Mekerens. Op Over-Holland berustte een fidei-commis om het goed met alle landerijen bijeen te doen blijven; met dank aan Jeroen van der Meer en Miranda Maring.

28 Steven A. Coene, ‘Het geportretteerde huis. Ten voeten uit geschilderde portretten met een landhuis op de achtergrond’ (ongepubliceerde BA-scriptie ACW, Universiteit van Amsterdam, 2006).

voed door de wetenschap dat hij als baljuw van Gooiland en drost van Muiderland letterlijk in diens voetsporen trad, en met de Amsterdamse Hoofts en Corvers in zijn illustere voorgeslacht kon bogen op aangeboren aanzienlijkheid. Verre van een alle-daags familiekiekje blijkt het thema van dit schilderstuk dus welbeschouwd een ge-laagde beeltenis van een door koopmanschap, geleerdheid, gekochte heerlijkheden en buitenlandse adellijke titels gevierde familie-eer.

Coulissenridders

48

Maar weinig hovelingen zullen hun vorst in binnen- en buitenland hebben gediend met de waardige vlijt en ijver van Constantijn Huygens (1596-1687) die, als opvolger van zijn vader Christiaan (1551-1624), aan de hoven van vier Oranjeprinsen was verbonden en op zijn beurt door zijn zoon Constantijn jr. (1628-1697) werd opgevolgd als hofsecretaris. Geboren hoveling, maar géén edelman, was Huygens enige tekort-koming een overdreven familietrots. Al op dertigjarige leeftijd schreef hij zijn 'bio-grafie', met veel aandacht voor zijn afkomst, opvoeding, en omgang met beroemd-heden. Mocht de voorfamilie van zijn moeder zich, naar zijn eigen opvatting, al tot de deftigste Antwerpse families rekenen, met betrekking tot zijn Brabantse vader suggereerde hij een ridderboortige oorsprong, compleet met een voorvaderlijk, om-gracht kasteel.²⁹

Het is waarschijnlijk tegen deze achtergrond dat wij Huygens' gebruik van de on-dertekening van talloze verdragen en akten met zijn naam onder de toevoeging 'Rid-der, Heer van Zuylichem' moeten begrijpen, terwijl hij zijn uitvoerige Engelse corres-pondentie steevast ondertekende met 'Sir' nadat Jacobus I van Engeland (1566-1625) hem in 1622 op Royston Castle tot ridder had geslagen – een adellijk status nood-zakelijk voor zijn diplomatieke carrière, waarvoor zijn prinsgezinde beschermer en diplomaat François van Aerssen van Sommelsdijk (1572-1641) nog maandenlang be-middeld had.³⁰ In 1633 werd hij eveneens door de Franse koning tot ridder in de Or-de van St. Michiel verheven; een titel die eerder ook aan Sommelsdijk was toegekend. Ondanks zijn riddertitels en heerlijkheden ging Huygens echter in de Republiek ge-woon voor burger door. Nog in 1654, toen hij admiraal Jacob III van Wassenaer Ob-dam (1610-1655) in diens functie als lid van de Hollandse ridderschap voor bemidde-ling aansprak op zijn toch niet geringe apanage, negeerde deze hem volkomen en liet slechts raadpensionaris Johan de Witt (1625-1672) in diens rol van secretaris van dit college een afwijzend berichtje overbrengen.³¹ Zijn Gelderse heerlijkheid Zuilichem, een kasteeldomein aan de Waal bij Zaltbommel, was door koop verworven, evenals

29 A.H. Kan, *De jeugd van Constantijn Huygens door hemzelf beschreven* (Rotterdam, 1971) 7.

30 John van Geffen, 'Hofwijck en de mythe van het genie', *Virtus* 15 (2008) 82.

31 Simon Groenveld, "'C'est le père, qui parle". Patronage bij Constantijn Huygens (1596-1679)', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1988), 77-78.

het Gelderse Monnikenland en zijn Vlaamse heerlijkheid Zelhem bij de Nassaustad Diest, terwijl zijn Hollandse buitenplaats Hofwijck niet eens de status van heerlijkheid bezat. Het was daarom wel bijzonder pijnlijk dat Amalia van Solms, misschien wel door háár gebrek aan vorstelijke *naissance* nogal op burgerlijke parvenu's gebeten, haar secretaris eens ongenadig op zijn plaats zette door stekelig op te merken dat hij geen echte ridder, en in geen geval een *Hollands* ridder was. Een rake klap die Huygens reposteerde met de opmerking: 'Il est vray, Madame, que nous ne sommes pas nobles d'Hollande, mais dans la province d'où nous venons, nous avons à dire des choses dont plusieurs d'Hollande n'oseraient se vanter, je dis du côté de père et de mère'.³²

Hoewel als hoveling afkerig van de jacht en andere adellijke vanzelfsprekendheden cultiveerde Huygens als geen ander het renaissance-ideaal van *honnête homme*. De op dit ideaal afgestemde architectuur van het Haagse Huygenhuis (gesloopt in 1876), het Mauritshuis van Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1670) en Huygens' buitenplaats Hofwijck te Voorburg, alle naar ontwerp van Jacob van Campen (1596-1657) en Pieter Post (1608-1669), mag daarom wel als een Nederlandse vertaling van het Italiaanse *palazzo*- en *villa*-ideaal van rond 1640 worden opgevat. Toch stond de Haagse 'would-be nobleman' ongetwijfeld juist met het schijnbaar eenvoudigste van deze bouwwerken nog een verdere verhoging van zijn *adellijk* prestige voor ogen. Anders dan het Huygenhuis, dat ten voorbeeld strekkend werd voor de Nederlandse buitenplaatsarchitectuur, voegde Hofwijcks stijkleed zich immers meer naar feodale vormen. Geheel omgracht naar een grondplan van nog geen tien meter in het vierkant ontstond hier welbeschouwd onder architectuur van de grootste Haagse hofbouwmeesters een classicistische vertaling van de sobere, oudhollandse woontoren. 'Mon château de Voorburgh', zoals 'le marquis de Hofwyck' zijn luthof soms spottend noemde, moest hem en zijn nazaten in de Noordelijke Nederlanden het oudadellijk aanzien verschaffen dat 'Sir Huygens' van geboorte ontbrak – bij gebrek aan *erkende* Hollandse edelen in zijn Zuid-Nederlands voorgeslacht.³³

Huygens' hang naar ridderlijkheid was misschien uitzonderlijk voor een *hoveling* van zijn statuus, maar zijn 'kasteelbouw' kende ruime navolging. Als bij een medische *situs inversus* leek na verloop van tijd wel elk riddergoed gespiegeld in een nieuw coulissenkasteel. Zo vertimmerden in het Zuid-Hollandse Rijnland de katholieke jonkers Van Alkemade, die een afstamming pretendeerden van een middeleeuws hoofdelingengeslacht, hun in 1614 gekochte hofstede, waarvan de heerlijke rechten al aan het naburige kasteel Warmond van de eveneens katholieke Van Duivenvoordes waren vervallen, tot kasteel Alkemade. Deze baronnen, die op hun beurt pretendeerden een vertakking van het oudgrafelijk geslacht Van Wassenaer te zijn, kregen het

32 Geciteerd bij J.A. Worp, *De briefwisseling van Constantijn Huygens*, deel VI ('s-Gravenhage, 1917), 5 dec. 1666. Vergelijk voor het probleem van Huygens' afkomst ook Hofman, *Constantijn Huygens*, 19-20, 28-30, 70, 220.

33 Geciteerd bij Hofman, *Constantijn Huygens*, 215, 309. Op deze feodale verwantschap is eerder gewezen in J.G.N. Renaud's oratie *Variaties op een kasteel* (Utrecht, 1966), 23.

in de onderlinge competitie zelfs gedaan om Alkemade compleet van de kaart van het hoogheemraadschap Rijnland uit 1615 te laten vegen!³⁴

Op vergelijkbare wijze werd omstreeks 1620, op enkele kilometers afstand van het vervallen kasteel Purmerstein in Purmerend, aan de oever van de Purmer bij Ilpendam het luisterrijke huis Ilpenstein opgetrokken. Hoewel ook dit omgrachte ‘slot’ oogde als een oud kasteel met een binnenplaats en vier kasteeltorens, diende het slechts als buitenhuis. Bouwheer was de Amsterdamse burgemeester Volckert Overlander (1571-1630), die in datzelfde jaar wegens verdienste door Jacobus I van Engeland tot ridder was verheven. Precies zoals de Duivenvoordes het oude bezit van de Wassenaers opkochten, had hij hiertoe de vroegere hoge heerlijkheid verworven die tot het in 1579 geconfisqueerde bezit van de uitgeweken graven van Egmond had toebehoord. Ongetwijfeld meende ‘ridder’ Overlander zich als heer van Purmerend, Purmerland en Ilpendam als gelijke van de gewestelijke ridderadel te kunnen manifesteren. Hij werd als slotvoogd opgevolgd door zijn bekende parvenu-schoonzoon Frans Banninck Cocq (1605-1655) – de in het zwart gestoken schutterskapitein van Rembrandts *Nachtwacht* in het Amsterdamse Rijksmuseum, eertijds in de Doelenzaal nog *Het Corporaalschap van Frans Banning Cock* (1642) geheten – die de adellijke pretenties van zijn schoonvader onverminderd continueerde. Banninck Cocq was een van de eersten die de zaal van Ilpenstein liet decoreren met voorouderportretten – tenminste een kwart eeuw eerder dan een edelman als Hendrik Jacob van Tuyll tot Serooskerken (1642-1692), de stichter van de nog bestaande adellijke portretgalerij op kasteel Zuylen.³⁵ Anders dan wel gedacht lijkt de gewoonte van de vooroudergalerij dus niet van de gewestelijke adel overgenomen.³⁶ Niet alleen was het pseudoadellijke gebruik van familiewapens en het heerlijke ‘van’ achter de familienaam onder Amsterdamse regenten eind zeventiende eeuw al volledig ingeburgerd, eveneens was er sprake van een eigen toonzetting met de hierboven al ter sprake gekomen prominente uitbeelding van erfdochteren als ‘vrouw van’ op de pendantportretten.³⁷ Ook dit week af van de adellijke vooroudergalerijen die voornamelijk draaiden om de heroïsch uitgebeelde mannelijke stamhouders in veldheerstenuw met helm en kuras, en een doorkijkje op het stamhuis, op de ten voeten uit geschilderde ridderportretten.³⁸

34 R. van der Laarse, ‘Virtus en distinctie: de ridders van de Republiek’, *Virtus* 14 (2007), 24-25.

35 Van der Laarse, ‘Amsterdam en Oranje’, 84.

36 Zo menen Loughmans en Montias aan de hand van boedelinventarissen dat vooroudergalerijen onder zeventiende-eeuwse Amsterdamse patriciërs niet voorkwamen (en slechts incidenteel in De Witts geboortestad Dordrecht), maar hun inboedelinventarissen hebben voornamelijk betrekking op families die tot de tweede coterie behoorden zonder kastelen en buitenplaatsen; J. Loughman en J.M. Montias, *Public and private spaces. Works of art in seventeenth-century Dutch houses* (Zwolle, 2000), 46-50.

37 Vergelijk Bas Dudok van Heel, *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten. Hun geschiedenis en hun portretten. De Heijnen maagschap 1400-1800*, 2 delen (Den Haag, 2008).

38 Zie Steven A. Coene, ‘Het geportretteerde huis. Landhuizen op de achtergrond van portretten uit de zeventiende eeuw’, *Virtus* 15 (2008), 101-120.

51

Afb. 4. Bezoek van koningin Henrietta Maria aan Adriaan Pauw op het Slot te Heemstede, 1642 (ets, anoniem, naar Jan Martszen de Jonge, in of na 1642; coll. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-81.519)

Dat seigneuriale ambities al vroeg wortel schoten in het Amsterdamse koopmansmilieu, blijkt ook uit de activiteiten van andere mecenasen en ‘kasteelbouwers’. Kort na zijn overlijden werd Volckert Overlander al concurrentie aangedaan door de machtige VOC-bewindhebber, Hollandse raadpensionaris en Leids curator mr. Adriaan Pauw (1585-1653), die in 1613 door Jacobus I tot Ridder van de Gulden Spoor en in 1624 door de Franse koning tot ridder in de orde van Sint Michiel was geslagen. In het tweede kwart van de zeventiende eeuw spaarde ook ‘gulden ridder’ Pauw kosten noch moeite bij de herbouw in renaissancestijl van het middeleeuwse huis te Heemstede in Zuid-Kennemerland, dat door hem samen met de ambachtsheerlijkheid Heemstede en Bennebroek in 1620 voor 36.000 gulden door koop was verworven. Zijn zwager, de Amsterdamse schepen Willem van Ruytenburgh (†1652), die als ‘de man in het geel’ in het korporaalschap van Frans Banninck Cocq was vereeuwigd op Rembrandts *De Nachtwacht*, bouwde in 1627 de buitenplaats Het Hof in de in 1612 door zijn vader voor 26.000 gulden uit het bezit van Karel, de eerste prins van Arenberg (1550-1616), gekochte ambachtsheerlijkheid Vlaardingens (1830 gesloopt, thans Stadspark). Twee

jaar eerder had overigens dezelfde vorst van Arenberg al aan Cornelis de Graeff, als eerste Amsterdamse heer-regent, zijn heerlijkheid Zuid-Polsbroek verkocht.³⁹

Pauw financierde zijn Kennemer bezit voor een deel uit de zandwinning en liet daartoe de Heerenzandvaart aanleggen. Ook gaf de ambachtsheer opdracht tot de bouw van de nog bestaande hervormde kerk in Heemstede op de plaats van een tijdens de Opstand verwoeste veertiende-eeuwse kapel ter nagedachtenis van de Hollandse graaf Willem IV, samen met een pastorie en schoolgebouw (1625). Heemstede werd bovendien gevuld met in de grote of geweerzaal een groot historisch wapenarsenaal en opvallende kunst- en antiquiteitencollecties. Tijdens zijn gezantschap in Parijs beïnvloed door Franse verzamelaars als de kardinaal-staatslieden Mazarin en Richelieu, zou Pauws kasteel met 16.000 titels zelfs over de grootste 'boekery' van de Republiek beschikken, die hem diende als *studiolo*. In 1642 werd Pauw van Heemstede zelfs op het huis vereerd met een beleefdheidsbezoek van de Engelse koningin Henriëtte Maria en haar schoonzoon prins Willem II (afb. 4).⁴⁰

52

Het sluitstuk van zijn Kennemer bouwproject was nadien de nog bestaande, lange zandstenen slotbrug, *Pons Pacis* gedoopt. Met zijn vredesbrug liet de erudiete slotheer zich ook in figuurlijke zin als bruggenbouwer uitbeelden. Hoewel anti-remonstrants, gold hij in politieke zin als meer gematigd dan zijn vader. Pauws faam als vrede-stichter verdiende hij als een der gewiekste architecten van de Vrede van Munster van 1648, waartoe de Republiek met het oog op de Amsterdamse belangen (en tegen de zin van Frankrijk) in het geheim opteerde voor een eenzijdige vrede met Spanje en de Habsburgse landen. Tot aan de Franse tijd bewoonden de Pauws nog hun archaïserend kasteel, dat in 1818 zou worden gesloopt toen de heerlijkheid uit de familie verdween, waarna een koetshuis de functie van hoofdgebouw van het huidige landgoed Oude Slot kreeg. In de Oude Kerk te Heemstede bevindt zich nog Adriaan Pauws met heerlijke wapenschilden behangen grafmonument van de hand van Pieter de Keyser (1655).⁴¹

39 In 2005 zijn de fundamenten van 16 x 16 m. van de Hof van Ruytenburch blootgelegd door de archeologische dienst van Vlaardingen. C. van Loon, M.P. Defilet en J.P. ter Brugge, *Het Hof 02.023, Hoflaan 02.024. Verslag van een (bouw-)historisch en archeologisch onderzoek*. VLAK-verslag 26 (Gemeente Vlaardingen, 2007), zie file:///Volumes/Samsung_T5/Onedrive/Documents/publicaties-cv/Virtus_incl%20peer%20reviews/Burgers%20op%20het%20kasteel%2021/VLAK-verslag_026.pdf (laatst bezocht juni 2022).

40 Zie voor een uitvoerige beschrijving van Pauws boekencollectie, waarvan bij de veiling in 1653 een belangrijk deel is verkocht aan hertog August van Wolfenbüttel (thans Herzog August Bibliothek): Hans Krol, 'Adriaan Pauw en zijn 'Bibliotheca Heemstediana'', *Librarians* (6-2-2017), <https://librarians.wordpress.com/2017/02/06/adriaan-pauw-en-zijn-bibliotheca-heemstediana/> (laatst bezocht juni 2022). D.J. van Houten, Adriaan Pauw en het Slot Heemstede (eigen beheer 2019), 33-35.

41 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 185-186; Lucie Albers e.a., *Het landgoed de Hartekamp in Heemstede* (Heemstede, 1982), 9. Het koetshuis van Huis Heemstede kreeg de functie van hoofdgebouw van het huidige landgoed Oude Slot, waar de fundamenten van het oudere, middeleeuwse huis nog aanwezig zijn.

Geheel in tegenspraak tot de arcadische entourage op de familieportretten bevinden we ons met de Amsterdams 'Pauwen' op Heemstede en de 'Graeffen' op Ilpenstein in het epicentrum van de machtsstrijd van Amsterdam en Oranje.⁴² Dit conflict vond een aanvang met de terechtstelling en executie van raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt in 1619, toen prins Maurits de Hollandse vroedschappen zuiverde van staatsgezinden, onder wie de vader van Cornelis en Andries de Graeff in Amsterdam. Adriaen Pauws streng-calvinistische vader Reinier Pauw (1564-1636), telg uit een Gouds patriciërsgezicht dat fortuin vergaarde in de Baltische graan- en houthandel, was toen een van de rechters in de processen tegen Van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot. Het zou daarna tussen beide facties niet meer goedkomen, en de rivaliteit bereikte een nieuw hoogtepunt met prins Willem II's mislukte aanslag op Amsterdam in 1650. Weliswaar werden door de Amsterdamse schutters de troepen van diens neef, de Friese stadhouder, nog met succes buiten de poorten gehouden, maar de vroedschap zou opnieuw worden gezuiverd. Tegen de zin van de Amsterdamse oppositie liet Adriaen Pauw zich op aandrang van de prins opnieuw tot raadpensionaris van Holland benoemen, al werd hij na zijn overlijden in 1654 in dat ambt opgevolgd door de aan de Bickers verzwagerde Johan de Witt. In het daaropvolgende stadhouderloze tijdperk na Willem II's overlijden, werd vervolgens de jonge prins van Oranje uitgesloten van de militaire ambten en door de Staten van Holland onder voogdij van De Graeff geplaatst.

53

Daarmee was voor de Amsterdamse 'kopstukken' het doel bereikt, aldus Dudok van Heel, volgens wie het Amsterdamse genre van levensgrote, vorstelijke statieportretten een symbolische poging was geweest van de in 1618 in het defensief gedrongen staatsgezinden om in smaak en praal het stadhouderlijk hof naar de kroon te steken. Het succes daarvan zou zijn verzilverd na de terugkeer op het pluche van de clan der Bickers en De Graeffs, die in 1636 vorstelijk werd bekroond met Maria de Medici's intocht in Amsterdam. Het vererend bezoek van de Franse koningin-moeder bezegelde als het ware de rol van de regenten als de eigenlijke 'roys du pays'.⁴³ In het eerste stadhouderloze tijdperk heersten de Bickers, De Graeffs en Hoofts op alle fronten, en spoedig zouden deze Amsterdamse regenten resideren op het grootste Europese stadspaleis, het Stadhuis op de Dam (1648-1665, thans koninklijk paleis) naar ontwerp van hofarchitect Jacob van Campen, die in 1637 ook tekende voor de eerste Amsterdamse stadsschouwburg (Keizersgracht 384, thans hotel). Niettemin was, op de Bickers na, geen van deze families in het Amsterdamse geworteld, en het lijkt welhaast alsof Cornelis de Graeff na zijn burgemeestersbenoeming in 1650 die uitheemse oorsprong van zijn gezin door de schilder Jan Victors (1619-1679) met opzet heeft laten uitbeelden in een Bijbels familieportret van Isaac en Rebecca (Cornelis en Ca-

42 Zie voor een uitvoerige beschrijving Van der Laarse, 'Amsterdam en Oranje', passim, en Menno Witteveen, *Reinier Pauw (1564-1636) en Amsterdam. De macht van een man en een stad* (Amsterdam, 2022).

43 S.A.C. Dudok van Heel, 'Toen hingen er burgers als vorsten aan de muur', in: Middelkoop, red., *Kopstukken*, 61.

tharina) met hun kinderen Jacob en Ezau (Pieter en Jacob) in oosterse gewaden als nieuwkomers in een arcadisch landschap met herders en kamelen.⁴⁴

Achter de coulissen van dit Amsterdamse Kanaän stond echter een nieuwe stammenstrijd alweer op uitbarsten. Met de vereende Franse aanval van Lodewijk XIV en Karel II van Engeland op de Hollandse vloot en troepen in het Rampjaar 1672 keerden de machtskansen van de jonge prins van Oranje, die onverwachts tot stadhouder Willem III werd aangesteld. Gevormd onder voogdij van De Witt en De Graeff wist hij dat om de Republiek te redden dit keer definitief met de Bickerse factie moest worden afgerekend, die via de Amsterdamse kapitaalmarkt en de Hollandse Staten de militaire uitgaven controleerde. In heel dit spel speelde onder de Amsterdamse kopstukken ook de oude familievete tussen de Bickers en Pauwen weer op.

54

Kort daarop werd Adriaen Pauw jr., heer van Bennebroek (1622-1697) benoemd tot president van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland, het hoogste rechtcollege van de Republiek. Nog hetzelfde jaar zou dit college Johans broer, de Dordtse burgemeester Cornelis de Witt, na pijniging voor de beraming van een moordaanslag op Willem III tot levenslange verbanning veroordelen. Dit werd alom opgevat als een vrijbrief voor de moord op de gebroeders De Witt in augustus 1672, waarbij door een prinsgezinde meute bij de Haagse Gevangenpoort hun opengereten lijken op ontorende wijze ondersteboven aan een galg op het Groene Zoodje werden gehangen.⁴⁵

Cornelis de Graeffs zoons Pieter en Jacob werden hierna op last van de stadhouder ontslagen uit hun schepenenambten, waarna zij als een vermeend gebaar van verzoening aan de prins hun Baarnse lustslot Soestdijk ‘schonken’. Het Amsterdamse kernbezit in het Gooi werd hierop door Post tot luisterrijk prinselijk jachtslot verbouwd. De Bickerse clan trok zich terug uit de macht, en zag zich – vergelijkbaar met hoe de Franse Zonnekoning zich in deze tijd meester maakte van de bezittingen van bedreigende magnaten – gedwongen haar meest prestigieuze bezittingen en zelfs een Bickerse erfdochter, aan Willem III en zijn ‘favorieten’ af te staan.⁴⁶

Ondanks hun heftige familievete tegen de achtergrond van de strijd tussen Oranje en Amsterdam, behoorden de Pauwen en Overlanders naar afkomst en ambitie

44 S.A.C. Dudok van Heel, ‘Amsterdamse “dynastieën”’, in: Middelkoop, red., *Kopstukken*, 110-111.

45 Hans Krol, ‘Adriaan Pauw jr. (1622-1697), president Hof van Holland, ambachtsheer van Bennebroek’, *Librarians* (29-2-2012), <https://ilibrarians.wordpress.com/2012/02/29/adriaan-pauw-jr-1622-1697/> (laatst bezocht juni 2022).

46 Een van deze ‘gedwongen huwelijken’ (dat nooit werd ‘geconsumeerd’) betrof dat in 1678 van Alida de Graeff, erfdochter van Andries de Graeff en Elizabeth Bicker van Swieten, met de Stichtse favoriet Diederik van Velthuysen die, profiterend van het overlijden van haar vader, broer en schoonzuster, met Amsterdams fortuin zijn buitenplaats Houten tot een der fraaiste Marotaanleggen omtoverde. De gangbare opvatting van de verkoop van Soestdijk als een gebaar van verzoening door Jacob de Graeff, direct nadat hij door de prins uit zijn Amsterdamse ambten was gezet, mag wel naar het rijk der fabelen worden verwezen; Van der Laarse, ‘Amsterdam en Oranje’, 87-89. Vergelijk voor Lodewijk XIV’s onteigening in 1661 van het luisterrijke Vaux-le-Vicomte van zijn gevangengenomen minister van financiën Nicolas Fouquet: Chandra Mukerji, *Territorial ambitions and the gardens of Versailles* (Cambridge, 1997), 106-114.

toch tot dezelfde ‘quasiadelijken stand’ die in de Republiek als grootgrondbezitters en kasteelheren met buitenlandse titels en de hoogste ereambten werden vereerd.⁴⁷ Naast de rivaliteit met het Oranjehof met vorstelijke pendentportretten en Van Campens Schouwburg en Stadhuis, wedijverden zij om het aanzien van hun families met de oude ridderadel met schutterstukken en schijnkastelen.

Al evenzeer als die met het hof zouden de heren ook deze strijd met de adel nooit winnen. Ondanks al hun buitenlandse titels en gewestelijke heerlijkheden wisten noch de Haagse aristocraten, noch de Amsterdamse regenten tot de Hollandse ridderstand door te dringen. Hun huizen oogden als kastelen, maar werden nimmer erkend als ridderhofstad. Dit gold zelfs voor de échte kastelen van de ‘founding father of Swedish industry’, de Amsterdamse ijzerbaron Louis de Geer (1587-1652) die als zoon van een Luiks genobiliteerd koopmansgeslacht in de hoge Zweedse adelstand werd verheven. Naast het Zweedse kasteel Finspong met de bijbehorende ijzerfabriek, en het van de hugenootse ‘baron’ Nicolas Sohier de Vermandois (1590-1642) overgenomen Hollands-renaissancistische ‘Huis met de Hoofden’ (1621, Keizersgracht 123) naar ontwerp van Hendrick de Keyser, beschikte de familie De Geer spoedig over een keur aan Stichtse ridderhofsteden. Evenals de met vele titels getooide nazaten van Amsterdamse kooplieden als *knight* en *baronet* Willem Boreel (1591-1668) – met bezittingen in Zeeland en Kennemerland – zouden ook zij echter pas in de negentiende eeuw worden opgenomen in de Nederlandse adelstand.⁴⁸

55

Grenzen aan de aristocratisering

Het waren niet alleen Haagse hovelingen en Amsterdamse regenten die als pseudo-edelen leefden op kastelen. Ook onder het Utrechts patriciaat deelde een toplaag in deze seigneuriale ambities. Zo gaf de Stichtse regent Johan Strick (1583-1648) begin zeventiende eeuw opdracht tot de bouw van het indrukwekkende *château* Linschoten op de plaats van een oude woontoren van de De Merodes, het oudgrafelijk geslacht waarmee Huygens nog in de jaren 1650 onderhandelde over hun aanspraken op de Egmondse heerlijkheden in het zuiden die nog aan Anna van Egmond-Buren (1533-1558), Willem van Oranje’s eerste echtgenote, hadden behoord (afb. 5).⁴⁹

47 P.J. Blok en P.C. Molhuysen, ‘Dr. Adriaen Pauw’, *NNBW* 10 (1937), 714-715, https://www.dbnl.org/tekst/molhoo3nieu10_01/molhoo3nieu10_01_1015.php (laatst bezocht juni 2022).

48 Rob van Drie, ‘Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw’, in: Olde Meierink e.a., red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, 46; J. Aalbers, ‘Een oude inrichting doorbroken. De Utrechtse ridderschap 1814-1815’, in: Olde Meierink e.a., red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, 55-57; en zie voor de achttiende-eeuwse bezittingen van de De Geers als heren van Rijnhuizen, ‘t Geer, Maarsbergen, Maarn, Broekhuizen en Wijnstein: Olde Meierink, red., *Utrechtse ridderschap*, 356, 392, 394, 423, 504, en voor De Geers rol in de Amsterdams-Zweedse wapenindustrie: J. Thomas Lindblad, ‘Louis de Geer (1587-1652). Dutch entrepreneur and the father of Swedish industry’, in: Lesger en Noordegraaf, red., *Entrepreneurs and entrepreneurship*, 77-84.

49 Hofman, *Constantijn Huygens*, 258.

Afb. 5. Gezicht op kasteel Linschoten (fotoreproductie van een anonieme tekening, circa 1670; Beeldbank Het Utrechts Archief)

Evenals zoveel andere coulissekastelen werd Linschoten als een gerieflijk landhuis op een classicistisch grondplan opgetrokken, maar voorzien van twee achthoekige torens met klokvormige spitsen, zodat het oogde als een waterslot.⁵⁰

Hoewel Strick zich kon verheugen in een Franse riddertitel, werden ook hij en zijn nazaten nimmer geadmiteerd tot de Stichtse ridderschap. Niettemin was de bouw van Linschoten het startsein van een tot aan 1795 volgehouden toe-eigening van landerijen en rechten van de naar het zuiden uitgeweken De Merodes, die (evenals de eerdergenoemde heerlijkheden Purmerland, Purmerend en Ilpendam) eerder tot het Stichts-Hollandse goederenbezit van de hoogadellijke burggraven van Montfoort hadden behoord. De kers op de taart was wel de aanschaf van de hoge heerlijkheden die nog in 1661 door graaf De Merode aan de zelfbenoemde Hollandse adels-

50 Van Gulick, *Kastelen en landhuizen*, 264, 315-22; B. Olde Meierink, 'Conflict tussen oude en nieuw: de zeventiende eeuw', in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, red., *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht, 1996), 162-163, 165, 168; Koen Buis-kool, 'De heren van Linschoten. Hun bezittingen en hun rechten', in: W. Reinink, red., *Landgoed Linschoten* (Bussum, 1994), 93-103; Ronald Stenvert, 'Bouwgiedenis', in: Reinink, red., *Landgoed Linschoten*, 246-247, 258-260.

gelijke, raadpensionaris De Witt waren verkocht. Zij zouden eindelijk in 1723 door zijn kleinzoon Johan de Witt III (1694-1751) aan Jan Hendrik Strick van Linschoten (1687-1795) worden aangeboden, wiens apanage daarmee vermeerderde tot heer van Linschoten, Polanen, Schagen en Den Engh, Lange Linschoten en Snelrewaard en Hendorp en IJsselvere.⁵¹

Evenals in Holland werden ook deze machtige heer-regenten in het Sticht door de gevestigde ridderstand ondubbelzinnig op hun plaats gezet. Met al hun pracht en praal waren de niet-ridderboortige aristocraten geen partij voor de oude, gewestelijke geboorteadel. Het was het zoveelste bewijs van de wonderbaarlijke suprematie van de uit de Habsburgse lagere, feodale adel voortgekomen ridders van de Republiek over een aristocratiserende regentenelite met hoogadellijke aspiraties.⁵² In het openbare leven speelden de schatrijke burgerheren en *haute finance* weliswaar de eerste viool, maar met al hun gekochte heerlijkheden, nieuw ontworpen kastelen en Franse lelies of Britse rozen in het familiewapen, was voor hen geen plaats weggelegd binnen de ‘ware’ adelstand.

57

Hoge heerlijkheden waren dus voornamelijk aan de hoogste adel, rijkste regenten en hoge ambtenaren voorbehouden. Terwijl grond regelmatig wisselde van eigenaar, werd het niettemin ook voor Nederlandse patriciërs met adellijke pretenties steeds gebruikelijker om zich een ‘stamgoed’ aan te schaffen. Landerijen kon eenieder bezitten, maar pas met een heerlijkheid veranderde men in heer. Konden deze burgerheren evenmin als katholieke heren en hugenotenadel (gewoonlijk) in de ridderschap zitting nemen, het bezit van een heerlijkheid verhoogde wél hun sociaal prestige. Want naast de middelen om als heer te leven kon men zich met het heerlijke ‘van’ en bijbehorende privileges in steedse en hoofse kringen in landadellijke glorie hullen.

Hoewel een doorsnee koopmansbuitentje geen al te forse investering vergde, moest een regent voor de aanschaf van een buitenplaats met heerlijkheidsrechten én het voeren van een passende grote staat over een vermogen van ten minste 2 à 300.000 gulden beschikken.⁵³ De aanschaf van hoge heerlijkheden en ridderhofsteden was voor kooplieden vaak een te kostbare, ongewisse investering. De gemiddelde opbrengst voor hogere heerlijkheden lag in Holland rond de 42.000 gulden, maar voor prestigieuze bezittingen met voldoende opbrengsten uit rechten en tienden, en voorname huizen en landerijen werd regelmatig het vijfvoudige geboden.⁵⁴ Want goede grond was schaars en slechts weinigen beschikten over het politieke vermo-

51 Het Utrechts Archief (HUA): archiefHuisLinschoten, inv.nr.84 (2013): K.M. Buiskool, ‘Inleiding’, in: *Inventaris van het archief van het huis Linschoten 1402-1891* (Utrecht, 1992), 103; www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?miview=inv2&micode=84&mizig=210&mizk_alle=#inv3t1, laatst bezocht juni 2022; Buiskool, ‘De heren van Linschoten’, 103.

52 Van der Laarse, ‘Virtus en distinctie’.

53 Een vergelijkbaar vermogen in Hollandse gulden is berekend voor de Antwerpse koopliedenaristocratie, Degryse, *Aristocratization*, 39.

54 De rechten en tienden en het onroerend goed werden apart begroot bij verkopen; Prins, ‘Handel in heerlijkheden’, 33, 35.

gen om hun ‘onderdanen’ belastingen op te leggen en als edelen van hun landerijen te leven.

De genealogische hausse van de late zestiende en zeventiende eeuw was dus niet alleen aan adellijke distinctiedrang ontsproten. Iedere aristocraat zocht naar welgeborenen onder het voorgeslacht. Oude én nieuwe elites construeerden ellenlange kwartierstaten en wapenschilden om de oorsprong van hun geslacht te herleiden tot in de graventijd. Net als de edelen die hun kastelen voorzagen van steeds omvangrijkere vooroudergalerijen, omringden patriciërs zich in hun buitenhuizen met memorabilia en familieportretten – vaak met terugwerkende kracht door latere generaties ‘aangemaakt’ en voorzien van ‘gefabuleerde’ familiestaken met verloren gewaande kastelen en geslachtswapens. Gewapend met adelsbrieven en geslachtswapens lieten ook deze burgerheren zich met ridderlijke attributen als helm, reigersveren en degen portretteren. Zelfs werd in het begin van de zeventiende eeuw door patriciërs de adellijke gewoonte van de stamboom overgenomen, waartoe de onderkooplieden gebruikelijke afstamming door vermaagschapping (met een groot gewicht voor de erfdochter) naar adellijke gewoonte plaatsmaakte voor een patrilineaire afstamming. De toegenomen belangstelling voor de mannelijke erfgenamen of *mansoir* kwam ook tot uitdrukking in een bevoorrechtiging bij vererving van de oudste zoon boven jongere broers en dochters, en in het voeren van een erfelijk familiewapen.⁵⁵ Deze genealogische obsessie deelden zij overigens met sommige recent erkende geslachten. Zo konden de Zeeuwse Van Tuyll van Serooskerkens in 1640 met stadhoudelijke steun tot de Stichtse ridderschap admitteren op grond van een al omstreeks 1600 gefabuleerde afstamming van een Betuws riddersgeslacht waartoe nog een door beide staken ondertekend contract in het familiearchief is terug te vinden – een symbolisch wapenfeit dat nog tot halverwege de achttiende eeuw breed werd uitgemeten in heraldiek, familiegenealogie en de eerdergenoemde *Ahnengalerie* op kasteel Zuylen.⁵⁶

Toch was ook deze culturele aristocratisering voor de meeste patriciërs aan grenzen gebonden, want échte ridders werden de meesten niet. Het sociaal prestige van veel burgerheren bleef nog lang aan de koophandel ontsproten. In de familie-icografie ontbrak daarom zelden de hoorn des overvloeds, een geldbuidel of het koopvaardijchip, waaraan de met adelsbrieven bezegelde verheffing van het geslacht te danken was. Omdat geld niet onderscheidde naar geslacht, bleven in de burgerlijke vooroudergalerijen ook de rijke erfdochteren nog vaak met een portret vereerd. Om hun bezit te consolideren en binnen de familie te houden, stonden voor deze niet ridderboortige aristocraten verschillende strategieën open.

55 R.C. de Neve, ‘Regenten, aristocratisering en genealogie’, *Virtus* 10 (2003), 129.

56 Van der Laarse, ‘Virtus en distinctie’, 15-17; R.P.M. Rhoen, ‘De mens onder de ambtsketen’ (Zeist, 2019), 4-5, <https://zilverkamerzeist.nl/documents/Van-Tuyll-klein.pdf> (laatst bezocht juni 2022).

Veel van deze families trachtten, zoals de Stricks, rondom hun nieuwe kastelen liefst meerdere heerlijkheden en ambachten van een grafelijke voorganger te verwerven, en dit als een pseudo-adellijk stamgoed aan de oudste zoon te laten vererven onder de verplichting van een uitboedeling van jongere broers en dochters. Een dergelijke gewestelijke concentratie van familiebezit hanteerde ook de Amsterdamse koopman Samuel de Marez (1629-1691), die in 1656 voor 85.000 gulden van de Staten van Holland en West-Friesland de Stichtse proosdijgoederen van Maarsbergen kocht, samen met de gerechtsheerlijkheid en 1.300 hectare grond. De schatrijke heer van Maarsbergen, die met een dochter van de prinsgezinde Amsterdamse wapenhandelaar en burgemeester Louis Trip (1605-1684) was gehuwd, bezat daarnaast nog een Utrechts stadshuis aan het Janskerkhof, en liet voor 200.000 gulden het proosdijhuis verbouwen en een baroktuin aanleggen. Hoewel nimmer geadeld, zat De Marez wel als domheer en geëligeerde in de Staten, en werd als heer van Maarsbergen, Maren, Oud-Broekhuizen, de Groote en Kleine Koppel en Maarschalkerweerd als Ridder van Sint Michiel met heel zijn nageslacht in de Franse adelstand opgenomen, wat ongetwijfeld ook verklaart waarom de buurschappen Maarn en Maarsbergen in zijn tijd stilzwijgend tot ambachtsheerlijkheid zijn verheven. ‘Kasteel’ Maarsbergen, met zijn vroeg-zeventiende-eeuwse ronde torens, zou vanwege die titel nog tot 1765 in de familie blijven.⁵⁷ De Marez’ schatrijke weduwe Margaretha Trip (1640-1714) had hiertoe al op pseudofeodale wijze in haar testament van 1711 laten vastleggen dat de mede met haar fortuin verworven Maarsbergse goederen na haar dood niet verdeeld mochten worden en tot in de vierde graad binnen de familie moesten blijven. Uit haar koestering van het huis met al zijn heerlijkheden sprak naast dynastieke trots ook het zakelijk besef dat het ‘een considerabele somme heeft gecost en merkelijke capitaelen tot verbeteringe van dien daer aen geexpenteert sijn, dat alle het selve goet bij een moet blijven en vervolgens onder de Erffgenamen niet wel te verdeelen is.’⁵⁸

59

Een andere, meer bovenregionale verervingsstrategie volgde de Leidse burggraaf en burgemeester Diederik baron van Leijden (1695-1764), wiens familie al in de zestiende eeuw was geadeld door keizer Karel V en pretendeerde af te stammen van het oudadellijke geslacht Van Leijden (afb. 6). Deze *grand seigneur* was rond 1750 verreweg de grootste Hollandse landmagnaat met maar liefst 18 van de in totaal 39 heer-

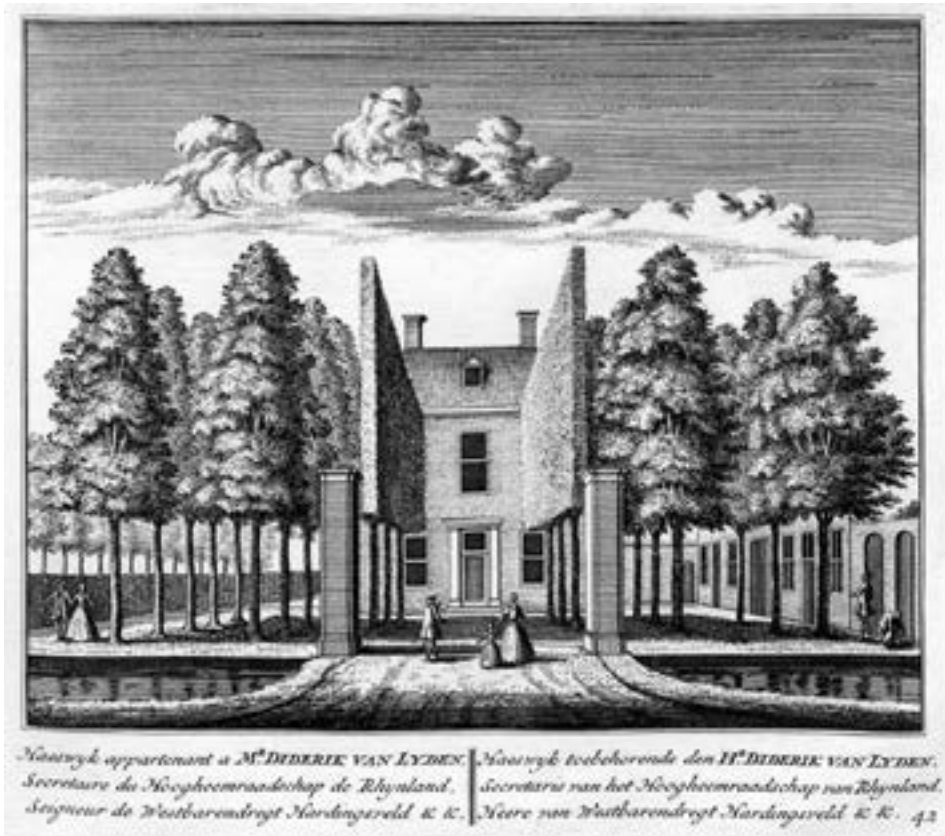
57 Catharina L. van Groningen, *De Utrechtse Heuvelrug. De Stichtse Lustwarande* (Zwolle, 1999), 38, 80; B. Olde Meierink en F. Vogelzang, ‘Maarsbergen’, in: Olde Meierink, red., *Kastelen en ridderhofsteden*, 300-304. Het Stichtse riddergoed werd echter in 1764 door haar zoon Johan en schoonzoon Willem van der Muelen openbaar geveild, samen met de later doorverkochte hoge heerlijkheidsrechten.

58 HUA: Notarieel Archief Vosch van Avezaet, inv. nr. U 118a002, acte 402, d.d. 10 mei 1708, geciteerd bij Van Groningen, ‘Maarsbergen’, 94-95. Margaretha Trips wil is door de kinderen De Marez niet opgevolgd, aangezien zij in 1717 besloten tot een boedelscheiding. De Maarsbergse goederen werden toen nog op fl. 115.000 getaxeerd, maar huis en heerlijkheid verdwenen in 1764 uit de familie voor slechts fl. 24.000. Zie ook H.J. Verzijl, ‘Samuel de Marez’, in: P.J. Blok en P.C. Molhuysen, red., *NNBW* 13 (Leiden, 1930), 1103-1104.

Afb. 6. Diederik baron van Leyden van Vlaardingen (1695-1764), burgemeester van Leiden, zijn vrouw Sophia Dina de Rovere en hun drie zonen Pieter, Jan en Adriaan Pompejus (*olieverf op doek, Willem van Mieris, 1728; coll. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer SK-A-4824, schenking van de Vereniging Rembrandt*)

lijkheden in plaatselijk regentenbezit, naast verscheidene adelsbrieven, zodat zijn titulatuur van een waarlijk prinselijke allure was. Met zestien Hollandse heerlijkheden (naast twee Zeeuwse) overtrof hij zelfs stadhouder Willem IV, die het met tien moest stellen. Naar hoogadelijk gebruik wist Van Leyden ieder van zijn vijf zonen een apanage van heerlijkheden na te laten. Zo resideerden de ‘baronnen’ Van Leyden ’s zomers op hun hof te Vlaardingen als heren van de Zuid-Hollandse en Zeeuwse ambachten Vlaardingen, Vlaardingerambacht, Babberspolder, Nieuwenhoorn en de Nieuwe Goote, Roxenisse, Onwaard en Aarddijkswal, Oud Craayerspolder, Craeyenese, Nieuwland en Middelburg. Ook bezaten zij nog West-Barendrecht, Carnisse en Har-

61

Afb. 7. De boerenhofstede Haaswijk bij Oegstgeest. Aan weerszijden van de toegang staan opvallend strakgesnoeide bomen (*gravure uit: Abraham Rademaker, Rhylands fraaiste gezichten; vertoonende alle dezelfs lustplaatsen, heerenhuizen en dorpen (...) (Amsterdam, 1732) nr. 42*)

dinxveld in de buurt van Dordrecht. En in Rijnland, waar zij concurreerden in de accumulatie van oudgrafelijke bezittingen met verschillende katholieke en protestantse takken van de Wassenaers (Duivenvoorde), bezaten zij Haaswijk onder Oegstgeest, welk laatste bezitting geen kasteel maar de grootste boerenhofstede van de provincie was (afb. 7). Van Leydens nazaten complementeerden deze feodale collectie nog in de negentiende eeuw met Oud-Poelgeest en Warmond.⁵⁹

⁵⁹ Detlev H.H. van Heest en Lambertus van Poelgeest, 'Leydenaars en hun heerlijke titels', *Leidsch Jaarboekje* 75 (1983), 119-138; Maarten Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Den Haag 1985), 244-247; De Neve, 'Regenten, aristocratisering en genealogie', 127-128.

Een derde, internationaal patroon volgde enkele telgen van de Middelburgse regentenfamilie Steengracht. Deze beschikten in de achttiende eeuw zelfs over zulke prestigieuze binnen- en buitenlandse apanages dat wel niemand het woord burger meer in de mond dorst te nemen. Zo mocht mr. Adriaan Steengracht (1720-1773) – niet te verwarren met zijn gelijknamige neef, de Zeeuwse raadpensionaris – zich door een erfenis van zijn oom Van de Perre, heer van Oost en West-Souburg en Sint Aldegonde noemen, en door koop ook heer van het Gelderse Terborg en Slangenburg, benevens vrijheer van de Gelderse hoge heerlijkheid Wisch. Van zijn vader erfde Steengracht bovendien de Kleefse heerlijkheden Moyland, Till, Ossenbruck, Wehl en Huet. Kasteel Wisch te Terborg kocht hij in 1756 van de markgraaf van Hohenzollern-Brandenburg. Maar de Zeeuwse landmagnaat verkocht dit Gelderse huis toen hij in 1772 voor het immense bedrag van 250.000 gulden van het Gelders-Duitse adelspaar Von Nagell-Van Doorninck uit hun omvangrijke bezittingen het nog bestaande kasteel Slangenburg kocht, dat spoedig vererfde aan zijn broer Cornelis. Hun vader had als VOC-bewindhebber de basis gelegd voor het familiefortuin met omvangrijke leningen aan de keurvorst van Brandenburg-Pruisen, die eveneens de leenheer van Steengrachts Kleefse goederen was. Hoewel Adriaans bestuurlijke loopbaan beperkt bleef tot raad van Middelburg, was hij in 1751 bij kabinetsorder van Frederik de Grote onder de naam Steengracht von Souburg in de Pruisische gravenstand verheven.⁶⁰ In de Republiek durfde hij echter zijn hoogadellijke titel niet te voeren – al moet hierbij worden opgemerkt dat ook een erkend edelman als Willem Bentinck van Rhoon (1704-1774) zijn voor 8.000 gulden gekochte Duitse graventitel voornamelijk gebruikte om ‘standesmassig’ met buitenlandse edelen te verkeren.⁶¹ Met Souburgs ongehuwd overlijden in 1773 stierf de eerste en laatste graaf van zijn geslacht. Zijn schatrijke negentiende-eeuwse Hollandse, Stichtse en Gelderse nazaten moesten later in de negentiende eeuw met het predicaat jonkheer en baron genoegen nemen.

Besluit

De familieportretten van de burgerlijker kasteelheren laten zich lezen als de ultieme domesticatie van een geboren koopman, vermomd als edelman. In heel deze fijnzinnige maskerade van eenvoud en deftigheid, van ridderlijkheid en huiselijkheid, van adellijk virtueel en burgerlijke deugdzaamheid, manifesteerde zich de vele gezichten van de aristocraten van de Republiek. En nergens kwam deze elitedistinctie meer in tot uitdrukking dan in een cultus van kastelen en heerlijkheden.

Deze burgerlijke kastelencultus ging al terug tot de vroege Republiek, al draaide ze bij gebrek aan échte kastelen regelmatig om schijnkastelen of nieuwe herenhuizen

60 Jan Harenberg, *Kastelen in Oost-Gelderland* (Zurphen, 1993) 12, 48-49. Adriaans tak zou overigens met zijn dochter uitsterven en de negentiende-eeuwse jonkheren stammen van zijn neven af.

61 Van der Laarse, ‘Virtus en distinctie’, 12.

die onder de naam van oude riddergoederen herleefden als buitenplaatsen.⁶² Zoals we hebben gezien, benadrukte menig patriciër zijn aristocratische aspiraties als kasteelheer met vaak niet meer dan een ambachtsheerlijkheid en boerenhoeve als uitgangspunt. Zelfs de steden – die met edelen en regenten concurreerden om de aankoop van heerlijkheden – continueerden vaak het heerlijk gezag over de ommelanden met huizen die door magistraten werden bewoond. Zo zetelden niet alleen de Hoofts als drossaards van Muiden op het Muiderslot, maar bestierden telgen van de familie De Graeff vanaf 1604 tot aan de Bataafse tijd als ambachtsheren voor de stad Amsterdam de heerlijkheid Nieuwer Amstel en Sloten, en voor kortere tijd ook de heerlijkheid Urk en Emmeloord. Dit overigens naast hun eigen bezittingen in Voorschoten, Gooiland, Purmerland en Ilpendam.⁶³ In elk ander Europees land zouden dergelijke burgerheren voor edelen zijn doorgegaan, maar in de Republiek werden zij geen ridder te paard maar hooguit ridders op papier.

Er was dan ook geen diepe kloof tussen de regenten die zich een (voormalig) kasteel met bijpassende heerlijkheid konden veroorloven, en hen die ‘slechts’ een buitenplaats met landerijen maar zonder heerlijke titels op de kop wisten te tikken. Die groep omvatte niet alleen leden van de aristocratische regentenklasse maar ook de veel bredere groep van minder gefortuneerde burgers. Het onderscheid tussen adel en burgerij moet daarom niet in dat tussen kastelen en buitenplaatsen worden gezocht. De sleutel van hun aristocratische representatie lag in de nog goeddeels feodale hiërarchie van heerlijkheden die vrijwel ongeschonden continueerde op het platteland buiten de omwalde steden. De portretten leren ons iets over de betekenis van de burger op het kasteel en daarmee van de bijzondere positie van deze niet-geadelde elite die in titels en bezittingen concurreerde met de oude adel, maar daarmee naar eer en afkomst nooit kon samensmelten. De voorbeeldstreckende betekenis van deze familiestukken lag daarom misschien wel niet zozeer in het weelderig vertoon van stadspaleizen en buitenplaatsen, als wel in die minzame vingerwijzing naar dat ene ‘stamgoed’ op het land waaraan ook een burgerlijke familie het hoog-heerlijke ‘van’ ontleende dat haar in de Republiek weliswaar niet edel, maar wel aanzienlijk maakte.

62 Vergelijk de kaarten van de kasteelbouw over verschillende perioden in Janssen e.a., red., *1000 jaar kastelen*, passim.

63 P.J. Blok en P.C. Molhuysen, ‘Mr. Andries de Graeff’, *NNBW* 2 (1912), 490-491; https://www.dbnl.org/tekst/molhoo3nieuo2_01/molhoo3nieuo2_01_1036.php (laatst bezocht juni 2022); Jacob Dirksz. de Graeff’, *NNBW*, 2 (1912), 498-500, https://www.dbnl.org/tekst/molhoo3nieuo2_01/molhoo3nieuo2_01_1041.php (laatst bezocht juni 2022).

Rob van der Laarse

Citizens at the castle

Elite distinction and representation among Dutch lords outside the knighthood in the seventeenth and eighteenth centuries

The Dutch Republic offers a remarkable picture of two parallel elites that developed side by side in the early modern period. While in other European countries high officials and merchants were eventually admitted to the peerage, here the knighthoods remained closed, even to the most powerful urban regents.

How can we understand this almost hermetic and by European standards unique separation of nobility and patriciate? Why did urban aristocrats with numerous lordships and foreign noble titles copy the culture of an elite to which they never belonged? The answer to these questions is often sought in the misleading distinction between the Dutch, mainly (but not exclusively) Amsterdam merchant gentry with its hundreds of new mansions, and the rural knightly order with its old mansions in the landed provinces. This is a misleading picture. Although after the Dutch Revolt a largely feudal hierarchy of lordships did indeed persist in the countryside outside the walled cities, in the coastal regions most of it was commercialized and appropriated by this feudal-capitalist elite. Although never knighted, but often adorned with foreign titles, 'burghers' combined, in competition with each other, in their portraits, houses, and lifestyles an entirely unique style of princely wealth, courtly virtues, merchant spirit, and feudal simplicity.

Rob van der Laarse is professor in heritage and memory studies at the University of Amsterdam and VU Amsterdam. As an historian and cultural scientist, he publishes widely in the fields of (early) modern cultural history and elite studies, and the European heritage and memory of conflict and war. He is also founder of the Amsterdam School for Heritage and Memory Studies, co-editor of several international book series and peer reviewed journals, and leader of some large national and European research projects in these domains.

University of Amsterdam, department of Art and Culture – r.vanderlaarse@uva.nl

Artikelen

Ennoblement and the control of grants of arms in sixteenth-century Lorraine 9

Jean-Christophe Blanchard

Burgers op het kasteel. Elitedistinctie en representatie onder Hollandse heren buiten de ridderstand in de zeventiende en achttiende eeuw 34

Rob van der Laarse

Dossier Adel en dieren

De anti-hond: poezen en edellieden 84

Hanneke Ronnes

Slapeloze nachten en onvermoede doodsoorzaken. Over ongedierte in middeleeuwse kastelen en paleizen 97

Elizabeth den Hartog

De politieke relevantie van de Spaanse schimmel van Prins Maurits ten tijde van de Republiek 110

Harry J. Kraaij

Het kind als valkenier: opvoeding, heerschappij en valkerij in de zeventiende-eeuwse schilderkunst 121

Yannis Hadjinicolaou

Exotische dieren op de buitenplaats: menagerieën in de achttiende eeuw 138

Carlo Valerio

De Groene Minnaar van Margaretha van Oostenrijk 150

Paul J. Smith

